

**ФОРМУВАННЯ ФОНДІВ БІБЛІОТЕК КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ТА
ПРОСКУРІВСЬКОГО ОКРУГІВ У 1920-і рр.**

**THE FORMATION OF LIBRARY FUNDS OF KAMYANETS-PODILSKY AND
PROSKURIV DISTRICTS IN THE 1920s**

У статті простежуються особливості і способи формування книжкових фондів радянських бібліотек Кам'янецьчини і Проскурівщини у 20-і роки XX ст., їх ідеологізація і зросійщення з метою цілеспрямованого ідейного впливу на населення краю.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, Проскурів, бібліотеки, фонд, книги, газети, журнали, чистки.

The article traces the features and methods of formation of the book collections of the Soviet libraries in Kamyanets-Podilsky and Proskuriv regions in the 1920s, their ideologization and Russification with the purpose of purposeful ideological influence on the population of the region.

Key words: Kamyanets-Podilsky, Proskuriv, libraries, fund, books, newspapers, magazines, purges.

У середині листопада 1920 р., захопивши Поділля, більшовицька влада почала кардинально змінювати економічну, політичну, духовну та соціально-побутову сфери суспільного буття.

Перетворення в духовній сфері планувалися як своєрідна революція, принципові засади якої розробили ще класики теорії комунізму. Культурна революція включала створення нової системи освіти, культури, утвердження комуністичної ідеології, формування нової людини, нового соціалістичного побуту, мислилася як тривалий і керований комуністичною партією процес. Бібліотекам відводилася роль важливого інструмента просування в маси ідеології нової влади, формування громадянина з комуністичною свідомістю, а отже більш-менш однорідного в ідейному плані суспільства.

На цьому початковому етапі головними завданнями нової влади в бібліотечній справі були: збереження існуючих книжкових фондів, створення розгалуженої мережі бібліотек та

наповнення їх потрібною літературою і, звичайно, підготовка бібліотечних кадрів. На основі декрету Ради народних комісарів РСФРР «Про передачу до відання Народного комісаріату освіти учбових і загальноосвітніх установ і закладів усіх відомств», опублікованого 5 червня 1918 р., та відповідного декрету РНК УСРР від 1 квітня 1918 р., всі бібліотеки підпорядковувались відділам народної освіти (губернським, повітовим, волосним), які мали в своєму складі політосвіти! підрозділи, а в них культурно-освітні комісії та бібліотечні секції, котрі й займалися нагальними проблемами бібліотечної роботи [28, с 25].

Найперше, треба було розібратися з наявною мережею і рятувати книги, які знаходилися в ліквідованих установах, закладах та приватних книгозбірнях [28, с 27]. На виконання декрету РНК РСФРР «Про охорону бібліотек і книгосховищ Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки», прийнятого 17 липня 1918 р. та відповідних директивних документів УСРР, створених на його основі, Кам'янецький повітовий відділ народної освіти 17 березня 1921 р. видав розпорядження про негайну реєстрацію бібліотек їх власниками із зазначенням змісту і приблизної кількості книжок у кожній та адреси [7, арк. 185]. Серед зареєстрованих книгозбірень, в основному, були бібліотеки ліквідованих та діючих державних і громадських установ, закладів та організацій [7, арк. 45, 80], а також приватні книжкові зібрання, скажімо Г. Степури — близько 500 прим. [7, арк. 35], Левинської — 300 прим., мобілізованого військового лікаря Матусова [7, арк. 42] та ін. Зареєстровані приватні книгозбірні ставилися під охорону, яку забезпечували самі власники, їм видавався спеціальний охоронний лист [7, арк. 78].

Оскільки більшість власників бібліотек не поспішали з реєстрацією, виявлені незареєстровані книгозбірні реквізувались і передавались новим бібліотечним підрозділам. Так, у Кам'янці-Подільському 1921 р., для потреб 537 стрілецького полку, було реквізовано бібліотеку Явора, як незареєстровану у відділі народної освіти [7, арк. 243], з бібліотеки Левицького бібсекція відділу народної освіти Кам'янецької повітової ради реквізувала енциклопедію Брокгауза, Ефрона, а решту книг передала військовій частині [7, арк. 125], 535-му полку - бібліотеку священника Воскресенського [7, арк. 213], бібліотеку Думанського - клубу ім. Леніна [7, арк. 113].

На Поділлі на початку 20-х років основу бібліотечної мережі складали міські публічні бібліотеки, бібліотеки «Просвіти», сільбудів, хат-читалень, навчальних закладів, військових частин та ін.

Інколи процес формування книгозбірень і їх фондів набирав характеру зустрічного руху: державні органи тиснули зверху, але й була ініціатива знизу. 1920 р. жителька с. Велика Мукша, на Дністрі, звернулася до Кам'янець-Подільського ревкому з проханням відкрити в поміщицькому будинку бібліотеку, організацію якої брала на себе, обіцявши передати до неї й частину власних книг [31, с 10].

На теренах прикордонної Подільської губернії було розташовано чимало військових частин. В армію приходили неосвічені селяни, а через роботу з солдатом, який згодом повертався в село, можна було впливати на політичну свідомість селян і обстановку на селі. Тому організації бібліотек у військових частинах надавалась велика увага.

У циркулярному листі секретаря ЦК КП(б)У Квірінга, у зв'язку із стабілізацією воєнної і політичної обстановки, вимагалось від губернських партійних органів звернути посилену увагу на організацію політичної роботи серед військовослужбовців дивізій, забезпечити військові частини книгами і періодичними виданнями [1, арк 34]. Підтримані вищим партійним керівництвом військові більш сміливо, а інколи й досить настирливо ставили перед політосвітами вимогу поповнити їх бібліотеки новою літературою. У жовтні 1924 р. заступник Кам'янецького окружного військового комісара Заботин листом, у категоричній формі, вимагав від завідувача Кам'янецькою окрполітосвітою виділення 300 книг для облаштування на збірному пункті бібліотеки-читальні для призовників 1902 року народження [1, арк. 44].

Увага нової влади була прикута й до створення сільських книгозбірень. На початку 20-х рр. на території краю ще діяла широка мережа бібліотек товариства «Просвіта», які складали основу бібліотечної мережі на селі. З приходом радянської влади товариства

«Просвіти» і їх бібліотеки перереєструвалися. Відкривалися й нові. 30 січня 1921 р., наприклад, відбулося відкриття товариства «Просвіта» в приміщенні колишньої ткацької школи в Біланівці, околиці м. Кам'янця-Подільського [6, арк. 47]. Створювалися товариства і при школах, зокрема при Кам'янецькій другій українській трудовій школі, на час реєстрації 1921 р., воно налічувало 35 членів, бібліотеку, проводило активну культурну роботу [6, арк. 22]. На початку 1921 р. при Подільській губернській «Просвіті» діяла бібліотечна комісія, яка займалася комплектуванням книжкових фондів. Тільки в Кам'янецькому повіті їй підлягали 20 працюючих бібліотек [50, с. 387]. До завідувача Кам'янецької політосвіти зі списком необхідної літератури звернулися просвітники С. Студениця і отримали 48 назв україномовних видань дитячої літератури, з історії України, українського правопису, художньої літератури українських та іноземних авторів [9, арк. 10, 11-13].

Згодом кожна волость мала мережу бібліотек «Просвіти». У квітні 1921 р. в Орининській волості, наприклад, діяло 15 бібліотек, зокрема — у містечку Оринин, селах Ріпенці, Лісківці, Гораївка, Залуччя, Пукляки та ін., укомплектованих книжками, які в 1920-1921 рр. ще видавала «Просвіта». Середня кількість книжок по кожній бібліотеці становила 100-200 прим., яких, звичайно, було замало, особливо політичної літератури [7, арк. 177, 244].

До Кам'янецького позашкільного відділу народної освіти, відділу політосвіти весь час надходили заявки на нові книги для бібліотек, зокрема з м. Зінківці [7, арк. 66], від просвітянського товариства «Грім» з Мукші-Барішківської [7, арк. 77], біланівського [7, арк. 97] та балинського [7, арк. 101] сільських та вербецького шкільного [7, арк. 217] товариств «Просвіти».

Чернецькій «Просвіті», наприклад, було надіслано 40 назв книг у 114 примірниках, в основному українською мовою. Їх репертуар був різноманітним: «І ворогам і добрим людям» - 4 прим., «Над козацьким порогом» - 2 прим., «Поширені хвороби» - 3 прим., «Czowiek i smierć» W. Gugo - 3 прим., твори Толстого, «Программа коммунистической партии» Бухарина, «Долой погромы», «Мировой красный праздник», «Что такое социализм», «Пчеловодство», журнал «Неделя» за 1912 р. і два красназничих видання - «Поділля» Григор'євата «Економіка життя Поділля» ч. 1, 2 [7, арк. 53-54].

Бібліотеки «Просвіти» у перші роки радянської влади навіть виділяли кошти на поповнення фондів за умови посилення більшовицького ідеологічного впливу на населення. Зрозуміло, що таким завданням не відповідали фонди та й ідеологія просвітянських бібліотек. 1921 р. нова влада, під приводом анкетування, провела перевірку їх фондів, вилучила заборонену «буржуазну націоналістичну літературу», здійснила численні арешти серед просвітників і закриття просвітницьких товариств. А в листопаді 1922 р. Народний комісаріат освіти УСРР прийняв рішення перетворити осередки «Просвіти» в хати-читальні, опорні пункти ліквідації неписьменності, проведення пропагандистської роботи, боротьби «з куркульсько-буржуазними впливами та побутом». Ця робота була проведена досить оперативно: якщо на початок 1923 р. на Поділлі діяло 206 організацій «Просвіти», на 1 квітня - 185, то на 1 липня не залишилося жодної. З ліквідацією «Просвіт» фонди їх бібліотек були влиті до новостворюваних міських і селищних бібліотек, книгозбірень сельбудів та хат-читалень [20, с. 173-174].

Важливу роль на селі відігравали селянські будинки - громадські організації з членством та виборністю керівних органів, своєрідні центри політико-масової і культурно-освітньої роботи, які з'явилися в Україні в середині 1920 р. за ініціативою нашого земляка, тоді керівника досить відповідального Наркомату із земельних справ, Д. Є. Мануїльського. Перший селянський будинок відкрили в столичному Харкові як заїжджий для селян будинок-гуртожиток, де можна було зупинитися, знайти нічліг, ознайомитися з пресою, почитати книгу, отримати політичну консультацію, господарські поради. Влітку 1920 р., на базі цього сельбуду, пройшли курси з питань радянського будівництва, і 200 молодих людей понесли в свої села політичні знання, а головне — молодечий запал і бажання міняти життя на краще. До кінця року такі будинки з'явилися в Києві, Катеринославі, Житомирі та деяких повітових містах [28, с. 165].

У квітні 1921 р. інструктор з бібліотечної роботи М. І. Ясінський, за вказівкою політосвіти, сформував бібліотеку з 300 книг російською та українською мовами для Кам'янецького сельбуду на звернення його керівників [7, арк. 207]. 1922 р. бібліотекою Кам'янецького сельбуду завідував студент сільськогосподарського інституту Микита Дудка [8, арк. 21—22.]. Книги для бібліотеки цього сельбуду і далі збиралися по закладах та установах міста.

На 1 січня 1921 р в Україні вже було 42 селянських будинки, через рік - уп'ятеро більше - 234, на 1 травня 1923 р. - 665, через пів року й ця кількість подвоїлася і на 1 січня 1924 року склала 1465 сельбудів, на 1 жовтня 1924 року - 2454. У числі кращих по їх кількості була Подільська губернія - 428 сельбудів [28, с 354]. 1921 р. було створено Центральне управління селянськими бібліотеками та почали формуватися його структури на місцях. На кінець 1924 р. всі 700 райцентрів України мали райсельбуду. Однак, мережа не охоплювала навіть усі сільради - з 9193 сільрад сельбуду і хати-читальні мали лише 6840 (77 %). А по відношенню до наявних в Україні 41664 населених пунктів цей відсоток складав лише 16,6 [28, с 355]. Бібліотек при сельбудах і хатах-читальнях було ще менше — 1667 [43, с 356].

Проблемою залишався і їх фонд, який складав 486833 прим. - по 280-300 книг на бібліотеку. Протягом 1924 р Всеукраїнське управління сельбудинками (ВУСБ) придбало 13378 примірників нових книг - по 8-9 на бібліотеку. Але це явно не задовольняло потребу. Особливо, якщо врахувати, що з самого початку своєї діяльності радянські політосвітні органи почали масовану атаку на літературу попередніх часів, оголосивши її «старою», «шкідливою», організували «чистку», розбрушування і відправку на паперові фабрики. Наступного року ВУСБ кинуло лозунг «Двинемо книгу на село» і спрямувало зусилля на посилене постачання літератури у свої заклади через спеціально створений при ньому книжковий колектор. Окрім своїх фінансів добилося від Головополітосвіти дотації на суму 80 тис. крб. Сельбудам і хатам-читальням передплатили 34377 газет і журналів - по 5-6 на заклад. Для кращого просування книги в маси сельбуду ставали контрагентами видавництва і займалися продажем літератури [28, с 356-357].

Не без труднощів, з деяким запізненням, розгорталася мережа сельбудинків у нашому краї. 1923 р. вони були створені в усіх райцентрах, зокрема Грицеві, Дунаївцях, Зінькові, Ізяславі, Красилові, Ляхівцях, Полонному, Старій Синяві, Старій Ушиці та ін. 26 серпня 1923 р. в Берездові, на відкритті селянського будинку з уже укомплектованою бібліотекою, виступив комсомольський секретар Микола Островський і закликав молодь оволодівати знаннями, бути справжніми бійцями на культурному фронті [25, с 476]. У Вінківцях 1923 р. працював сельбудинок, хата-читальня і бібліотека [25, с 121], у Волочиську - сельбуд, 3 клуби і 4 хати-читальні [25, с 150]. У Сатанові, центрі Юринського району, 1923 р. розгорнув роботу сельбуд, в якому працювала бібліотека, політичний, драматичний і хоровий гуртки, читались лекції, проводились голосні читки газет, відзначалися революційні (радянські, звичайно) свята [25, с 205]. У Новій Ушиці діяли два клуби - КСМУ і робітничо-селянської міліції. Книга користувалася попитом, тому 1922 р. в селищі відкрили філію харківського акціонерного товариства «Село-книга» [39, с 427]. Солобковецький районний селянський будинок розпочав роботу того ж 1923 р - 6 червня культосвітня секція Солобковецького райвиконкому за інформацією голови Беляєва прийняла постанову: *«1. Завраїсельбудинком призначити Трачука, якому приступити до виконання обов'язків і сьогоднішнього дня. 2. Організувати райсельбудинок. для чого скликати всіх членів, що подали заяви, на 10 червня. 3. Рухнути роботу по селах у сельбудинках, а також в хатах-читальнях»* [11, арк. 45]. На 1 грудня 1925 р. в Солобковецькому районі вже працювало 13 бібліотек, які зосередили 4310 книг, діяли 11 хат-читальень та один клуб [30, с 4].

Зростала мережа сельбудів і в наступні роки. На 1 січня 1927 р. їх було вже 3436 і за рік добавилося ще 420, у 1928-1929 рр. - 4550. Сельбуду відіграли важливу роль у становленні бібліотечної мережі і згорнули роботу на початку 30-х з посиленням ролі колбудів [28, с 590].

Не меншою увагою і підтримкою влади користувалися хати-читальні. Вони з'явилися ще в XIX ст., але широкого розвитку набули у 1920-і роки в ході проголошеної радянською владою культурної революції.

Влада настирливо рекомендувала організувати хати-читальні з бібліотеками в кожному селі, селищі, містечку, де є не менше 25 дворів. Фонд таких бібліотек складався в середньому з 50 книг, підібраних згідно рекомендаційних списків. 1923 р в Україні було 2490 хат-читалень, у чотири рази більше, ніж сельбудів, а 1 вересня 1924-го - 4386, на Поділлі - 810 [28, с 354]. На кінець 1925 р. в Кам'янець-Подільському окрузі нараховувалося 58 бібліотек і 50 хат-читалень, у Проскурівському - 23 бібліотеки і 28 хат-читалень [27, с 127].

Результативність роботи хат-читалень залежала в першу чергу від фонду, його якості і спрямування. З районів до окружного відділу народної освіти постійно надходили прохання про поповнення бібліотек та створення хат-читалень, зокрема громадяни с. Юрковець у заяві, яку підписав голова Юрковецької сільської ради, аргументували: *«...бо в селі немає жодної книжки та бібліотеки в близькому окрузі, окрім Кам'янця, який за 40 верст від села»* [7, арк. 159]. Головополітосвіта формувала фонди цілеспрямовано, готуючи списки книг для використання у хатах-читальнях. 1925 р. рекомендувала придбати 784 назви документів, з яких 754 - книги, а інше - портрети діячів нової влади - Маркса, Леніна, Троцького, Рикова, Крупської, Калініна, а також географічні карти, календарі, таблиці, діаграми, розрізна азбука. У 19-ти розділах, за якими розташовувалася література, найбільшим було представництво книг з сільського господарства та художня література. Вагому частину складала й суспільно-політична література, розміщена в розділах «Історія», «Історія революційного руху», «Політосвітробота», «Конституція і право», «Політграмота і політекономія», «ЛКСМ», «Ленін і РКП(б)», «Міжнародна політика». На увесь список - жодної української або україномовної книги, тільки одне видання Т. Шевченка «Наймичка» і те російською мовою, що говорить про повне ігнорування потреб основного населення і курс на зросійщення сільського населення. Наявність у розділі «Політосвітробота» 30 % видань (10 з 33-х книг) з методики роботи бібліотек («Вечір книги в клубах молоді», «Бібліотечна робота в сільських умовах», «Сільському бібліотекарю», «Хата-читальня, її організація і методи роботи», «Червоні куточки на селі», «Робота з газетою в бібліотеці», «Хати-читальні та клуби», «З досвіду роботи хат-читалень», «Революційні свята в бібліотеці», «Ленінізм і бібліотечна робота») говорить про те, що влада надавала значення їх ролі в ідеологічній сфері [2, арк. 22-29].

Фонди більшості радянських хат-читалень були практично однаковими - переважали твори політичного спрямування як російською, так і українською мовами: «Україна в руїнах», «Жовтнева революція», «Как крестьяне отобрали свою землю», «Задачи Коммунистической партии», «Як Петлюра продав Україну», «Речь к рабочим и крестьянам», А. Кашенко «На руїнах Січі», праці В. Леніна та інші тієї ж тематики [17].

Робота хат-читалень, як і бібліотек при сельбудах, була під неусипним контролем, на етапі їх становлення часто перевірялася, нерідко з допомогою анкетування. У відповідності з Інструкцією райполітосвітнім організаторам про обслідування бібліотек по хатах-читальнях та сельбудах», 1927 р. розісланою по районах Інспектурою народної освіти Кам'янецької округи, Кам'янецька окрполітосвіта збирала такі дані по кожному району. Турбував владу і склад фондів, наявність книжок українською та російською мовами [4, арк. 10].

Мережа у містах складалася з центральних окружних бібліотек як для дорослих, так і для дітей, робітничих, міжспілкових, міських, районних у містах, клубних, бібліотек підприємств, навчальних закладів та ін. У Кам'янці-Подільському бібліотеку книг, здебільшого з ліквідованих книгозбірень, мав окрархів, за її роботу відповідав Бєсидовський [2, арк. 58].

Найдавнішою публічною бібліотекою була Кам'янецька окружна центральна бібліотека. Вона розпочала роботу як центральна робітничка - головна бібліотека Кам'янця-Подільського 21 грудня 1922 р. на Губернаторській площі (нинішній майдан Вірменський

ринок). Фонд складався з книг колишньої публічної бібліотеки, які можна було брати додому, а також працювати з ними в читальні

Після першої радянської адміністративно-територіальної реформи бібліотека набула статусу центральної окружної і знаходилася спочатку на вул. Радянській, 8, а згодом їй відвели окремих будинок по вул. Котовського [2, арк. 45]. Завідував нею Йосип Олександрович Залевський, безпартійний, з середньою освітою, мав 6 років стажу роботи в політосвітніх установах, з них 4 роки - у бібліотеці. Утримувалася бібліотека за кошти політосвіти. Її фонд нараховував 12 752 прим. У роботі з фондом використовувалася десятикова система класифікації, велись карткові каталоги - систематичний та алфавітний. Бібліотека мала читальний зал та дитячий відділ — 452 книги. При абонементі було сформовано 24 пересувки. Штат складався з п'яти працівників: завідувача, 3-х бібліотекарів, технічного працівника [2, арк. 1].

На 20 вересня того ж року в діючому фонді, дозволеному для читання, налічувалося тільки 10437 книг, решта 21132 примірники були віднесені до заборонених і знаходились в архіві. Головним чином це були дореволюційні видання колишньої публічної бібліотеки і книги, надруковані видавництвом «Дністер» за Директорії, коли Кам'янець-Подільський був державним центром УНР [2, арк. 63].

До 1925 р. фонд помітно зріс, але в основному за рахунок вилученої і переданої бібліотеці на збереження забороненої літератури, яка становила 67 % від загальної кількості книг [2, арк. 63]. Як центральна бібліотека, вона отримувала обов'язковий примірник з місцевих видавництв, аз 1925 р. - і центральних [2, арк. 64].

Крім обслуговування читачів бібліотека виконувала функції центральної методичної установи для бібліотек округу. На її базі здійснювалася теоретична і практична підготовка кадрів для бібліотек округу. Призначення бібліотечних працівників у місті проводилося після прослуховування ними теоретичного курсу, практичного стажування і здачі іспитів в центральній бібліотеці. Тут проходили перепідготовку працюючі бібліотекарі, відбувалися наради, семінари [2, арк. 46, 48, 50].

Врешті, за дорученням окрполітосвіта переклала на неї функції координації діяльності усіх бібліотек Кам'янця-Подільського. З цією метою було створено бібліотечну раду. 13 липня 1924 р. на організаційних зборах за участі завідувача окружною центральною бібліотекою Залевського (голова зборів), зав. науковою бібліотекою ІНО Суслопарова, бібліотекарів радпартшколи Коровича, прикордонного загону ДПУ Лоренса, партклубу Кречета, СП Більчанина, руськофільваровецького сельбуду Швеця (секретар зборів) та ін., було створено раду, обрано президію - Залевський, Корович, Суслопаров, Лоренс, визначено основні напрями роботи [1, арк. 48]. Протокол установчих зборів був направлений в губполітосвіту, а відтак — до губернської бібліотечної ради, в тісному зв'язку з якою надалі працювали кам'янчани.

Бібліотека стала важливим об'єктом і водночас суб'єктом кампанії з українізації суспільного життя. Основу українізації бібліотек мало б скласти суттєве посилення україномовної складової фондів. Однак суттєвого прориву на цьому напрямку за роки українізації не сталося.

Навпаки Головліт посилив чистки українських дореволюційних видань. За вимогою окрполітосвіти бібліотека навіть утворила контрреволюційний відділ для переміщення до нього своєї літератури контрреволюційного змісту та збереження в ньому вилученої окрлітом та райсельбудами літератури [2, арк. 67].

1927 р. бібліотека отримала нове приміщення на Старопоштової вулиці біля Новопланівського мосту. Це був триповерховий будинок з просторим, світлим читальним залом, добре обладнаним абонементом. Книги з книгосховища подавались на транспортерах. Саме ця книгозбірня залишила гарний слід в пам'яті автора «Кам'янецької фортеці» Володимира Беляєва: *«Пригадується перша радянська бібліотека на Старопоштової вулиці, і я усвідомлюю, як багато відіграла вона в моєму житті»* [31, с. 10].

1921 р. відновила роботу міська бібліотека Проскурова, створена на базі колишньої Проскурівської міської публічної бібліотеки ім. О. С. Пушкіна. Бібліотеку очолила Марія

Іванівна Наумова і докладала зусиль до комплектування фонду та його збереження. За її спогадами, у роки національно-визвольних змагань (1918-1920) бібліотека неодноразово була пограбована, не раз доводилося переховувати найцінніші видання, перерішуючи важкі часи [24, с. 3]. 1923 р. бібліотека отримала статус окружної, 1926 р. їй присвоєно ім'я Ф. Дзержинського. На той час фонд становив 4,2 тис. прим. Зростанню книжкового фонду сприяло відкриття 1925 р. в місті книжкової палати, яка постачала бібліотекам повіту літературу, а школам підручники [16].

Важлива роль у формуванні фондів своїх бібліотек належала профспілкам, які виділяли на роботу бібліотек і комплектування фондів кошти, допомагали з приміщеннями, дбали про кадрове забезпечення. Станом на жовтень 1924 р. тільки силами членів профспілки Всеробітземлісу в губернії було організовано 120 бібліотек з фондом 11000 книжок, 185 пересувок, 68 червоних кутків, передплачувалося 1500 газет і журналів. Своім впливом ця мережа охопила 4858 селян-читачів. За жовтень-грудень 1924 р. пересувки відвідали 188 сіл. Під егідою профспілки цукровиків на 1 лютого 1925 р. працювало 52 робітничі бібліотеки, фонд яких налічував 109 955 прим, книг [35, с. 434].

Вагомим сегментом бібліотечної мережі Поділля 20-х рр. були книгозбірні інститутів, технікумів, шкіл та інших навчальних закладів.

Зокрема, бібліотека ліквідованого новою владою Кам'янець-Подільського державного українського університету мала 33258 видань, у т. ч. 611 - періодичних [14, арк. 2]. Вони були розділені між створеними на його базі інститутом народної освіти (ІНО) та сільськогосподарським інститутом (СП), частина вивезена за кордон, де продовжувала функціонувати в польському місті Тарновіяк. Книгозбірня Кам'янець-Подільського державного українського університету обслуговувала інформаційні потреби викладачів, студентів, службовців цивільних і військових установ, які опинилися в еміграції [15].

У спадок бібліотеці інституту народної освіти дісталася незначна частина літератури із книгозбірні українського університету, тому довелося її створювати майже заново. Комплектування на початку 20-х рр. носило випадковий характер. 1922 р. вдалося придбати 4191 книгу і довести фонд до 44 тис. прим. [12]. За рішенням ради Української книжкової палати від 7 січня 1924 р. бібліотека стала отримувати обов'язковий примірник. Крім того, ІНО налагодив обмін виданнями з іншими вишами України, РСФРР, ВУАН, красназвичими установами, Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Львові, Всенародною бібліотекою України. Дарували книжки й окремі викладачі ІНО. Бібліотека інституту отримувала наукову літературу від товариства «Книга» (Берлін), здебільшого видання з педагогіки та фізики, купувала чимало фахових наукових видань [13].

На початок 1923-1924 навчального року розпочала роботу читальня, де одночасно могли працювати до ста чоловік. 1924 р. до Кам'янець-Подільського ІНО був приєднаний Вінницький ІНО, що позитивно позначилося на збільшенні фонду начальної літератури. Продовжувалося комплектування іноземними виданнями [23, с. 20].

Помітною книгозбірнею міста була й бібліотека Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту (СП), яка починалася з 68 підручників та книг, створена 1919 р. ще в рамках українського університету бібліотеки сільськогосподарського факультету [22, с. 27—32], а надалі в різний спосіб поповнювалася, кардинально — за рахунок поділу фонду закритого 1921 р. Кам'янець-Подільського державного українського університету. Комплектуванням і облаштуванням книгозбірні займалася бібліотечна комісія та бібліотекар В. Вікул, яка зверталася до бібліотечної секції Кам'янецької окроплітосвіти з питань поповнення фонду. Книги дарували викладачі, закупляв інститут. На кінець 1921 р. бібліотека-читальня мала 1598 книг, із них 1578 - з питань сільського господарства, 20 - з історії, 768 книг були занесені до каталогу [7, арк. 200, 223], а 1927 р. - 13,5 тис. книг. 1929 р. передплачувала 87 назв журналів і газет.

1930 р. Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут був поділений на два — птахівничий і технічних культур. 1935 р., відповідно до ухвали уряду, і ці вищі навчальні заклади в прикордонному Кам'янці-Подільському були закриті, а бібліотечний фонд розпоршений між іншими закладами [29, с. 106-109].

Таким чином, у 20-і рр. XX ст. на терені, що нині відноситься до Хмельницької області, в основному була сформована мережа, яка складалася з бібліотек «Просвіти», хат-читальень, селянських будинків, окружних, районних та інших публічних бібліотек, книгозбірень військових частин, навчальних закладів, бібліотек профспілок та інших відомств. Якщо 1921 р. в Подільській губернії було 153 бібліотеки, 743 хати-читальні, 78 клубів, то 1925 р., на кінець відбудовного періоду - 527 бібліотек, 821 хата-читальня, 229 клубів і селянських будинків [19, в. 238].

їх діяльність без виключення залежала від низки факторів, і в першу чергу — від обсягу та якості фондів. Як уже зазначалося, фонд радянських книгозбірень на перших порах формувався за рахунок бібліотек ліквідованих установ і закладів попередніх часів, реквізиції і перерозподілу приватних книжкових збірок, власники яких не встигли зареєструвати їх у бібліотечних секціях відділів освіти. З ліквідацією «Просвіти» їх фонди були влиті до складу новостворюваних міських і селищних бібліотек, бібліотек сельбудів і хат-читальень. А надалі бібліотечні фонди наповнювали своєю продукцією державні книжкові видавництва, які з кожним роком все ширше розгортали роботу. За даними Центрального управління у справах преси, на початок 1924 р. на території УСРР діяло 58 видавництв, до 1927 р. їх кількість зросла до понад 250 [18, с 145]. За один неповний 1927 р, на 29 листопада, тільки п'ять українських видавництв — ДВУ, «Пролетарий», «Український робітник», «Книгоспілка», «Юридичне видавництво» надрукували 14 млн. примірників книг, а вся книжкова продукція усіх видавництв УСРР досягла 30 млн., майже у три рази більше ніж 1913 р. Розповсюдженням літератури по бібліотеках округу займався бібліотекар [5, арк. 40].

Бібліотеки отримували тогочасну періодику. 1922 р. в Кам'янецькому окрузі розповсюджувалися газети «Помощь голодным», «Путь к коммунизму» [8, арк. 6], військові журнали «Красная рота», «Армия и революция», «Партработа в полку», газету «Красная армия» та ін., розраховані в першу чергу на політпрацівників [1, арк. 33]. 1926 р. в Україні видавалося 230 назв газет і журналів разовим тиражем понад 2 млн., значна частина якого поповнювала бібліотеки та читальні зали [28, с 560]. Видавництво ЦК ВКП(б) настирливо рекомендувало для придбання «Крестьянскую газету», журнали «Изба-читальня», «Что читать в деревне», «Деревенский театр», «Учись сам», «Крестьянка», «Журнал крестьянской молодежи» [5, арк. 42], журнали «Сільський театр» та «Самоосвіта» [5, арк. 34].

Держава намагалася також забезпечити політосвітні установи, клуби, хати-читальні, сельбуду, військові частини хоча б мінімальною кількістю політичної, військово-технічної, художньої та іншої літератури згідно репертуару, що готувався органами політосвіти [2, арк. 22-29]. Зокрема, 1926 р. до фондів публічних бібліотек Кам'янецького округу надійшло понад 11 тис. видань, розісланих за рахунок державних коштів до 16 бібліотек сельбудів (по 283 книги) - 4528 прим. [5, арк. 40]; райсельбудів - книги «Національний склад радянської України», комплекти мап і плакатів [5, арк. 29-30], стенографічний звіт XIV партз'їзду [5, арк. 30], бібліотечки п'єс (15 назв) та ін. [5, арк. 33]; до районної бібліотеки - 277 назв [5, арк. 6-14]; навчальних пунктів районів [5, арк. 88].

Серед тематичних наборів були видання бібліотеки «Каторга и ссылка» - 13 назв книг, в основному про декабристів [5, арк. 18, 21], ленінська бібліотека — 18 назв по 80 примірників кожна («Життя Ленінове», «Про Ілліча», «Год без Ленина», «Встреча с Ильичом» [5, арк. 19], тематичні добірки літератури до радянських свят [5, арк. 3, 41, 22, 33], 15 книг по 209 прим, кожної з піонерської тематики [5, арк. 27-28], військової (6 назв по 260 прим.) [5, арк. 33], сільськогосподарські та кооперативні бібліотечки (по 55 прим.) [5, арк. 25, 34], до відзначення дня народження І. Франка (64 прим, книги Пилипенка «Іван Франко») [5, арк. 34].

З появою мережі сельбудинків до комплектації їх бібліотек підключилося Всеукраїнське управління селянськими будинками. 1924 р. циркулярним листом зажадало від губернських та окружних політосвіт розгорнутих даних про наявність бібліотек при клубах, сельбудах і хатах-читальнях з метою «масштабного і систематичного» поповнення їх літературою [1, арк. 7]

У ході централізованого постачання поступово українську літературу витискала російськомовна. Приміром, каталог літератури для комплектування бібліотеки з 300 прим., виданий 1924 р. і розрахований на бібліотеку профспілкового клубу, а також і на окружні пересувки, включав в основному літературу московських видавництв, зрідка видавництв Харкова, Києва та Одеси. На 300 прим, рекомендованих книг тільки 10 були україномовними, головним чином сільськогосподарської тематики. У розділі художньої літератури із 102-х назв — жодної україномовної книги, навіть твори Т. Шевченка були відсутні, рекомендувалися тільки твори російських та зарубіжних письменників [1, арк. 21-24].

Якщо проаналізувати зміст видань, зафіксованих у каталозі, то чітко прослідковується їх політичне спрямування. Зокрема: серед 3-х книг загального розділу - дві з царини комуністичної ідеології («Матеріалізм — філософія пролетариата», «Основные вопросы марксизма»); серед авторів розділу «Суспільні науки» — Зінов'єв, Бухарін, Каутський, Ленін, Маркс, Енгельс, Троцький, Колонтай, Бабель та ін.; у розділі «Історія» — 21 прим., 11 - з історії російських воєн, революцій, культури, села, робітничого та селянського рухів тощо.

У цей період розпочалося поступове зросійщення бібліотечних фондів. Українською мовою, мовою нацменшин, друкувалася й активно розповсюджувалася в основному суспільно-політична література, скажімо єврейською мовою - «Що повинен знати кожен громадянин про вибори до Рад» [5, арк. 23].

Українізація, незважаючи на мету нової влади з її допомогою вкоренитися в національне середовище, все ж мала і позитивний бік, у т. ч. і в бібліотечній сфері. Українські видавництва збільшили випуск україномовної літератури, яка все частіше попадала і в бібліотеки. Скажімо, фонд пересувок на 1921 р. на 80 % складався з україномовної літератури [34, с. 501].

Однак, ситуація з українізацією бібліотечної сфери була не такою й райдужною. У липні 1924 р. голова Подільської губернської комісії з українізації Воробйов відзначав, що в бібліотеках губернії «немає українських книг». Та в публікаціях «Червоного кордону» не раз зазначалося, що українських книг у клубних книгозбірнях не вистачає, відсоток української літератури складав лише 10-15, а бібліотеки продовжували комплектуватися, в більшості, російськомовними книгами. У Кам'янець-Подільській окружній бібліотеці наприкінці 20-х рр. XX ст. україномовна частина фонду разом з єврейською літературою складала лише 6,6 % [32, с. 389—390]. Бракувало українських книг і в сільських книгозбірнях, де попит на них був більший, ніж у місті.

Значно впливали на зміст і обсяг бібліотечних фондів перманентні чистки. У 20-х роках відбулися три помітні хвилі чисток книжкових фондів від т. зв. «контрреволюційної літератури» (1923-1924, 1926 і 1929 рр.), яку заміщували літературою пропагандистською, агітаційною [21, с. 122].

Вже 1921 р., згідно за розпорядженням Всеукраїнського видавництва від 13 серпня № 1939, Подільський губвидав вилучив частину «контрреволюційної» літератури, передбаченої для поширення в губернії, і передав її представнику Всеукраїнського видавництва Мюлеру для відправки до Харкова [10, арк. 92]. Загалом було вилучено ще 52 назви книг — 88 855 прим. Контрреволюційними, занесеними до акту, вважалися в основному україномовні книги, крім марксистсько-ленінських. Серед вилучених - «Проект єдиної школи на Україні» — 1940 прим., Васильківського «Релігійність Шевченка» — 7712 прим., журнал «Шлях» за 1918 р. - 1310 прим., Біднова «Що читати по історії України» - 625 прим., Білецького «Народність чи національність в творах Шевченка» — 8323 прим., Хведоріва «Московсько-українська термінологія елементарної математики» - 500 прим., «Історія України в народних думках» - 6888 прим., «Про Палестину» - 1400 прим., Дорошенка «Білоруси та їх національне відродження» - 1885 прим., Клепатського «Гулак-Артемівський» - 3600 прим., «Сковорода» - 3000 прим., «Марко Вовчок» - 2500 прим., «Іван Котляревський» - 2000 прим., Т. Шевченка «Маленький кобзарик» - 2500 прим.,

Григорієва «Всесвітня історія», Ч. 1 - 900 прим., «Літературно-науковий вісник» - 343 прим. [9, арк. 55-56].

Цензурний нагляд за фондами публічних бібліотек здійснював створений 1922 р. Головліт, головним завданням якого був *«попередній перегляд всіх призначених до розповсюдження рукописних та друкованих творів, підготовка списків забороненої літератури для використання в бібліотеках та видання правил та розпоряджень для бібліотек»* [36, с. 30-35]. Того ж року вийшли постанова РНК УСРР «Про створення Центрального управління у справах друку» - українського цензурного органу, до функцій якого належало укладання єдиних нормативних списків літератури, яка підлягала знищенню. В одному з перших циркулярів Головоплітосвіта зазначалося, що фонди бібліотек наповнені *«літературою чужого нам світобачення»*, що необхідно замінити книжковий склад бібліотек — вилучити з них «контрреволюційну» літературу і замість неї комплектувати фонди бібліотек пропагандистською та агітаційною літературою [26, с. 31].

Тому чи не кожного року ці органи здійснювали чистку бібліотечних фондів. 1923 р. її здійснювали у відповідності з «Інструкцією про перегляд книжкового складу бібліотек», 1924 р. — «Інструкцією по вилученню шкідливої літератури з книжкових магазинів, бібліотек, читалень», 1926 р. - інструкцією НКО УСРР «Про порядок перегляду літератури на предмет її ідеологічного спрямування та вилучення шкідливої літератури з книгозбірень й читалень, книгарень та кіосків ринку», в якій зазначалося, що *«... за часи громадянської війни на Україні при Центральній Раді, Гетьманщині та інших контрреволюційних урядах видавалася та поширювалася контрреволюційна і шовіністична література»* і ставилося завдання вилучення української літератури, виданої в 1917-1923 рр. в Україні. 1929 р. Головоплітпросвіта провела чергову чистку книгозбірень, у результаті якої фонди бібліотек зменшилися вдвічі [26, с. 32].

На виконання розпоряджень про вилучення літератури створювались комісії, які перевіряли шкільні та публічні бібліотеки і відбирали книги для вилучення. Частина вилучених книг передавалася до місцевих архівів, частину вивозили до бібліотек Києва та Харкова, значну кількість просто знищували.

Зокрема 1924 р. в м. Кам'янці-Подільському до комісії з відбору літератури, виданої в Українській Народній Республіці у 1918-1920 рр., входили від народів Беляев, від парткому Шодкін, керівник науково-дослідної кафедри Клименко, завідувач Кам'янецького історико-археологічного музею Неселовський [1, арк. 36]. У 2-ій трудовій школі частину *«небажаної для користування дітей»* літератури передали з учнівської до учительської бібліотеки, а частину складено в окремий ящик і опечатано [2, арк. 7]. У бібліотеці 4-ї трудової школи комісія відбрала 545 примірників і знищила їх у спосіб розбросування та реалізації п'яти пудів «бумбраку» [2, арк. 11].

Перевірку бібліотеки Смотрицького райсельбуду проводила комісія в складі секретаря Смотрицького районного партійного осередку Задорського, члена райвиконкому Мельника та інспектора райвідділу освіти і вилучила українські книжки «Кохаймося в рідній мові», «Мазепа», «Жовті води», «Історія України», «Національне виховання». Вилучена література була відправлена до окружного відділу освіти [1, арк. 28].

Проводилися вилучення літератури з фондів бібліотеки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. У квітні 1921 р., в пошуку контрреволюційної літератури, співробітники Кам'янецького ДПУ навіть зірвали підлогу в бібліотеці. Михайло Ілліч Ясинський, який з серпня 1920 р. по вересень 1922 р. очолював книгозбірню, у звіті про роботу бібліотеки зафіксував, що протягом пів року - з січня по червень 1922 р. - вона не працювала, бо під арештом були четверо бібліотечних працівників. І надалі фонд постійно переглядався, заборонена література вилучалася. Вилучались нерідко книги, які мали наукове значення. 1922 р. політкомісар П. В. Чалий навіть звертався телеграмою до НКО УСРР за роз'ясненнями: *«Агенти ГПУ вилучають з фундаментальної бібліотеки ІНО літературу неосоціалістичного змісту, яка слугує виключно для дослідницьких робіт і для читання не видається. Прошу термінових директив»*. 1921 р. був заарештований Ю. І. Сіцінський - колишній голова Бібліотечної комісії, перший помічник бібліотекаря

1922 р. був звільнений з посади бібліотекаря М. І. Ясинський, оскільки було виявлено кілька випадків видачі студентам клерикальних книг Впродовж 1927 р. з бібліотеки інституту до архіву вилучалися видання 1918 р., загалом - 745 цінних книг. Наприкінці того ж року інститут передав окружному архівному управлінню партію періодичних видань часів УНР та радянської влади 1917-1922 р. [33, с 56-57].

Важко визначити кількість українських книг, знищених за 1920-1930 рр., адже і облік, і кадри, яких не вистачало, не гарантували точності даних. Однак, зорієнтуватися можна хоча б з деякої статистики: у своєму звіті за 1925—1926 рр. Управління в справах літератури і видавництва УСРР відмітило, що за цей час з бібліотек було вилучено 77 221 книгу [18, с 193].

Свій внесок у розвиток бібліотечної системи України робила й створена, згідно постанови Раднаркому України від 27 червня 1922 р., Книжкова палата України та Український науковий інститут книгознавства (УНІК) при ній, який у 1923-1930 рр видавав журнал «Бібліологічні вісті», а з 1933 р. — «Наукові записки». Якщо перші два роки УНІК займався переважно бібліографуванням творів українського друку, то вже 1925 р. розгорнув дослідження в галузі бібліології. Колектив інституту з 9 осіб отримав нове приміщення, мав бібліотеку, куди надходив обов'язковий примірник. Підготував до друку «Історію української книги XVI—XVIII ст.», «Історію української книги XIX—XX ст.», «Бібліографію України за 1917—1923 рр.», «Бібліографію української преси 1816—1916 рр.», «Бібліографію українського театру і драми». Інститут налагодив зв'язки з бібліологами союзних республік та багатьох зарубіжних країн, обмінювався виданнями. Картотекою УНІКу (1917-1925) користувалися дослідники не тільки України, Росії а й інших республік Радянського Союзу [28, с 418].

Так, поступово формувалися фонди бібліотек на території нашого краю. Однак у цій справі було й чималих проблем.

Табл. 1

Статистичні дані про стан фондів і їх поповнення в чотирьох районах
Кам'янецького округу в 1927 р. [3, 59 арк]

Показники	Затонський (1.10.1927- 1.01.1928)	Маківський 1927	Смотрицький 1927	Чемаровецький (1.10.1927-1 07.1928)
Стационарних бібліотек	20	14	18	10
Фонд, у т. ч. дореф. книг	4925 679	6330 567	6500 130	4613
Поповнення		1291	не поповн.	
Газет і журн.	79	115	38	

1927 р. лише один район - Маківський — поповнив фонди своїх книгозбірень 1291 книгою, у середньому кожна бібліотека отримала 92 книги, решта районів - Затонський, Смотрицький і Чемаровецький - не поповнювали фонди за відсутності коштів. У вказаних районах жодна з бібліотек не досягла п'ятисвячної відмітки чисельності фонду: у Чемаровецькому районі кожна бібліотека мала до 460 книг, у Маківському - 450, у Смотрицькому - 360, у Затонському на бібліотеку в середньому припадало 246 книг. Смотрицький райполітінформатор так і повідомляв у звіті, що відсутність книжкового поповнення стало однією з причин зменшення кількості читачів.

Можемо зробити висновок, що впродовж 1920-х рр. в організації бібліотечної справи в Україні, у т. ч. і в нашому краї, сталися суттєві зміни.

До позитивних можна віднести зусилля нової влади із збереження цінних фондів державних, громадських і приватних книгозбірень, формування і розвитку бібліотечної мережі, поступового налагодження системи комплектування, управління бібліотечною справою через відділи народної освіти, створення в їх складі політосвіт, бібліотечних секцій,

координації діяльності бібліотек через міжвідомчі бібліотечні ради, уніфікації бібліотечних технологій, започаткування методичної діяльності та роботи з підготовки і підвищення кваліфікації бібліотечних кадрів.

І в той же час відбувалося закриття бібліотек «Просвіти», репресії по відношенню до старих бібліотечних кадрів, масове вилучення 5^{ти} районової та іншої «шкідливої» літератури, виданої в дореволюційні часи та за УНР, наступальне зросійщення фонду, надмірна політизація через засилля видань з марксистсько-ленінської теорії і партійної практики та російськомовної книги, а також ідеологізація форм бібліотечної роботи. Не дав відчутних результатів процес українізації бібліотек, оскільки був лише політичним маневром з боку більшовиків.

І все ж у наступне десятиліття бібліотечна справа вступила з помітно збільшеною мережею книгозбірень, зрослим у кількісному відношенні фондом, налагодженою системою управління, своїми бібліотечними науковими інституціями та закладами з підготовки бібліотечних кадрів.

Список використаних джерел:

1. Держархів Хмельницької області. Ф.Р. 5. *Інспектура народної освіти виконкому Кам'янецької окружної ради робочих, селянських та червоноармійських депутатів. 1923-1930 рр.*; Оп. 1. Спр. 750. *Циркуляри Подільського губернского відділу політосвіти, протокол організаційного зібрання по організації бібліотечної роботи в м. Кам'янець-Подільському, списки політосвітніх установ, при яких організовані бібліотеки. 1924 р. 51 арк.*
2. Держархів Хмельницької області. Спр. 861. *Доповідні записки та звіти про роботу і стан окружної бібліотеки, квартальні плани роботи і анкети бібліотеки, списки книг для хат-читалень і червоних кутків. 1925 р. 73 арк.*
3. Держархів Хмельницької області. Спр. 881. *Протоколи нарад завідуючих сільбудами та хатами-читальнями про стан та перспективи роботи та ін. 1926-1928 рр. 59 арк.*; Спр. 750 *Циркуляри Подільського губернского відділу політосвіти, протокол організаційного зібрання по організації бібліотечної роботи в м. Кам'янець-Подільському, списки політосвітніх установ, при яких організовані бібліотеки. 1924 р. 51 арк.*
4. Держархів Хмельницької області. Спр. 937. *Протоколи засідань бібліотечної секції при окружному кабінеті політпросвітпрацівника, плани роботи пересувних бібліотек і списки книг, що надійшли до бібліотеки Вінковоцького району. 1927-1928 рр. 34 арк.*
5. Держархів Хмельницької області. Спр. 1125. *Списки книг районних бібліотек округа. 1926 р. 123 арк.*
6. Держархів Хмельницької області. Ф.Р. 6. *Відділ народної освіти Кам'янецької повітової ради. 1921-/923 рр., 243 од. зб.*; Оп. 1. Спр. 151. *Доповіді про Кам'янець-Подільське культурно-освітнє товариство «Просвіта», статуту культурно-освітніх товариств та гуртків, звіти про їх діяльність та інші. 24 грудня 1920 — 24 лютого 1921 рр. 65 арк.*
7. Держархів Хмельницької області. Спр. 153. *Листування з місцевими установами про укомплектування бібліотек літературою та про облік бібліотек і літератури. 1920—1921 рр. 287 арк.*
8. Держархів Хмельницької області. Спр. 160. *Інструкція та листування з культосвітніми установами про організацію та укомплектування бібліотек. 1922 р. 34 арк.*
9. Держархів Хмельницької області. Спр. 178. *Відношення та заяви культосвітніх установ і шкіл про видачу їм підручників, акт передачі книг київським красним видавництвам до повітового відділу народної освіти. 1921 р. 60 арк.*
10. Держархів Хмельницької області. Спр. 179. *Відношення культосвітніх установ, шкіл і військових частин про забезпечення їх підручниками та інші документи. 1921 р. 100 арк.*

11. Держархів Хмельницької області. Ф.Р. 84. Виконком Солобковецької районної ради. 1924-1930, 1944, 1946-1957 рр. 281 од. зб.; Оп. 1. Спр. 26. Звіти та відомості про роботу сільських Рад за 1923р. 1.01.-31.12. 1923 р. 319 арк.
12. Держархів Хмельницької області. Ф.Р. 302 Кам'янець-Подільський інститут народної освіти. 1921—1930 рр. Оп. 1. Спр. 267. Пояснювальна записка колишнього завідуючого фундаментальною бібліотекою Михайла Ясинського від 1.12.1922 р., арк. 62.
13. Держархів Хмельницької області. Спр. 915. Про закупівлю Кам'янець-Подільським ІНО фахових видань. 1926 р. Арк. 60.
14. Держархів Хмельницької області. Ф.Р. 582. Кам'янець-Подільський державний український ун-т. 1918—1920рр.; Оп. 1. Спр. 100. Звіт бібліотеки з 1 жовтня 1919р. по 1 жовтня 1920 р. 6 арк.
15. Держархів Хмельницької області. Спр. 104а. Листування ректора КПДУУ Івана Огієнка. Арк. 6.
16. Держархів Хмельницької області. Ф.Р. 4185. Хмельницька обласна бібліотека ім. М. Островського. 1944-1975 рр. 261 од. зб. Опис № 2 справ постійного зберігання за 1972—1975 рр. 5 арк.
17. Держархів Вінницької області. Ф.Р. 200. Острожецький волосний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, с Великий Острожок Острожецької волості Вінницького повіту Подільської губернії. 1919—1923 рр. 306 од. зб. Оп. 1. Спр. 9. Каталоги книг волостной библиотеки, хат-читален и библиотек-передвижек. 9.04.1921-17.01.1922 гг. 229 арк.
18. Бабюх В. А. Политическая цензура в советской Украине в 1920-1930-е гг. Казань : Изд-во КНИТУ, 2012. 224 с.
19. Баженов Л. В., Винокур І. С, Гуменез С. К. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. Хмельницький, 1990. 328 с.
20. Вінниця: іст. нарис / голов. ред. А. М. Подолинний. Вінниця : Книга-Вега, 2007.
21. Дубровина Л. А., Онищенко О. С. Бібліотечна справа в Україні в XX столітті. Київ, 2009. 530 с.
22. Дурицька М. В. Бібліотека Подільського державного аграрно-технічного університету: відродження історичної пам'яті (До 100-річчя заснування) // *Книги і бібліотеки в глобалізованому світі*: матер. всеукр. наук.-практ. конф., 15—16 трав. 2019 р. Кам'янець-Подільський : ПДАТУ, 2019. С 27-32.
23. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський державний університет (1918-2005 рр.): іст. нарис. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. 172 с.
24. Золотницький М, Крочек Я. Перший бібліотекар міста Хмельницького: [про М. І. Наумову] // Радянське Поділля. 1959. 4 верес. (№ 173).
25. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. Київ : Ін-т іст. АН УРСР, 1971. 706 с. : іл.
26. Каракоз О. Бібліотечна цензура в Україні в двадцять роки XX ст. // Вісник книжкової палати. 2004. № 11. С 31-32.
27. Карван С. Л. До історії розвитку бібліотечної справи на Хмельниччині // *Хмельницькому 500: тези наук.-теор. конф.* Хмельницький, 1991. 168 с.
28. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1927: зб. док. і матер. Київ : Наук, думка, 1979. 666 с
29. Малина Л. І. Історичні відомості про наукову бібліотеку Подільської аграрно-технічної академії // *Трансформація ролі бібліотек в інформаційному суспільстві*: матер. наук.-практ. конф., присвяч. 40-річчю б-ки Технологічного ун-ту Поділля. Хмельницький : ТУП, 2003. С. 106-109.
30. Матеріали для опису округ УРСР. Кам'янецька округа / ЦСУ УСРР. Харків, 1926. 48 с.
31. Мілютін В. Бібліотеки Хмельниччини в минулому і тепер: короткий іст. нарис. Хмельницький, 1957. 58 с.

32. Нестеренко В. А. Бібліотечна справа на Поділлі у контексті політичних процесів 1920—1930-х рр. // *Освіта, наука і культура на Поділлі*, зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. Т. 14. С 385-395.
33. Прокопчук В. С, Філінюк Л. Ф. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету : роки становлення й розквіту: іст. нарис / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т, наук. б-ка. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. 284 с : іл.
34. Суровий А. Ф. Політика українізації в освіті Поділля у 1920-х роках // Наукові праці Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка. Іст. науки. Кам'янець-Подільський, 2013. Т. 23. С 501-513.
35. Суровий А. Ф., Жезицький В. Й. Участь профспілок Поділля у культурно-масовій роботі серед трудящих у 1920-х роках // *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. Т. 13. С 427^36.
36. Федотова О. Книга як об'єкт цензурної політики // Вісник книжкової палати. 2002. № 6. С 30-35.